

še zlasti pa ne solunskih bratov Cirila in Metoda na kasnejše življenje. Omenja povezovalno vlogo Celjskih, mešanje ljudstev in verstev (Uskoki) ter njihovo sobivanje (svobodno pristanišče Trst). Posebej se dotakne napredujočih slovensko-ruskih stikov v 19. in v začetku 20. stoletja, nadalje gradnje pravoslavnih cerkva in ne tako redkih prestopov iz ene vere v drugo v času prve Jugoslavije. Ponovno poudari povezovalno moč Cirila in Metoda, ki sta lahko tudi v naših časih ponovno močna vez, tako duhovna kot kulturna (sozavetnika Evrope!), kakršna sta bila pred dobrim tisočletjem. S pogledi Slovencev oz. slovenskih izobražencev (A. Aškerc, F. J. Celestin, B. Vošnjak) na slovansko velesilo na prehodu iz 19. v 20. stoletje nas seznani ddr. Igor Grdina, po drugi strani pa osvetli zanimanje Slovencev za ruske (literarne) avtorje. In kaj so imeli v mislih slovenski vojaki, ki so iz dolžnosti do cesarja stali nasproti svojim slovanskim bratom? Sicer pa so lahko mnogi Slovenci osebno izkusili rusko dušo skozi izkušnjo 1. svetovne vojne. Velja pa tudi obratno: kar nekaj ruskih emigrantov je prispevalo k razvoju slovenske znanosti, že pred tem pa so se prenekateri ruski ujetniki imeli prilomžnost seznaniti s slovenskim prostorom; tisti, ki so gradili vršiško cesto, še posebej. In tisti izmed njih, ki so se ujeli v snežno past in jih je tu doletela bela smrt, so za vedno ostali v naši deželi ... Kot zadnji v tem sklopu je prispevek Silvestra Gaberščka, in sicer o usodi ruske kapelice kot spomenika, še posebej o njenem restavriranju po potresu 1998 ter o konservatorsko-restavratorskih posegih v njeni notranjosti. Celovita prenova je bila kronana z veliko slovesnostjo leta 2006, ki je sovpadala tudi z 90-letnico kapelice in 15-letnico oživitve shodov.

Zadnji sklop knjige predstavlja obsežen ter fotografsko in podatkovno bogat kronološki pregled vršiških srečanj v zadnjih petnajstih letih, ki ga je pripravila Petra Testen.

Ta sicer skromna, a prelepa kapelica ni samo spominsko znamenje na tragično preminule, ampak je mnogo več: je simbol prijateljstva med slovenskim in ruskim narodom. In tej presežnosti človeške duše sledi tudi prestižnost same knjige. Kajti knjiga je zares prestižna, in to v več ozirih: najprej zaradi uglednih gostov in avtorjev, potem pa (tudi zahvaljujoč sponzorjem) zaradi izjemno bogate grafične opreme. Pod črto morda le tole: mogoče bi k celovitosti obravnavane problematike

veljalo pritegniti še dve odlični poznavalki obravnavane tematike: Petro Svoljšak (ki je knjigo sicer recenzirala) ter Damjano Fortunat Černilogar, ki bi zagotovo dodali še kakšen kamenček v bleščeč mozaik védenja o Ruski kapelici.

Marija Počivavšek

Najslabša Jugoslavija je za Slovenijo najboljša rešitev

Bojan Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2006, 416 strani.

Dr. Bojan Godeša v knjigi *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno* predstavi problematiko reševanja državnopravnega okvira Slovenije med drugo svetovno vojno in s tem povezanega nacionalnega vprašanja. Kljub dejstvu, da so politični dejavniki zagovarjali različne opcije glede rešitve slovenskega državnopravnega okvira, med katerimi je svoje mesto našla celo ideja o oblikovanju samostojne slovenske države, se je v času okupacije v obeh med vojno sprtih taborih izoblikoval podoben narodnopolitični program: Zedinjena Slovenija v federativno obnovljeni jugoslovanski državi. Pri tem se je osvobodilno gibanje zavzemalo za republikansko ureditev, protirevolucija, predvsem slovenski liberalci, pa je vztrajala na monarhistični ureditvi.

O slovenskem nacionalnem vprašanju med drugo svetovno vojno je bilo sicer že nekaj napisanega in objavljenega, vendar edino nedavno izšla knjiga Bojana Godeše, ki je plod nekajletnega

raziskovalnega dela, to problematiko obravnava celovito in jo hkrati umesti v širši okvir medvojnega dogajanja na Slovenskem. Izhaja iz dejstva, da so se Slovenci ob okupaciji in razkosanju dežele znašli v nezavidljivem položaju, ki ni napovedoval nič dobrega. Razpadla je jugoslovanska država, z ustanovitvijo Neodvisne države Hrvaške pa so bili prekinjeni tudi fizični stiki z drugimi jugoslovanskimi narodi. Slovenci, ki kot etnična enota niso bili predvideni za zemljevid »nove« Evrope, so ostali prepuščeni sami sebi. To obdobje hudih preizkušenj pa je izkazalo stopnjo nacionalne zrelosti, saj se je porodilo več idej in načrtov o bodočnosti narodnega življenja in tudi o bodočem državnem okviru. Dana situacija je omogočila, da so do izraza prišle celo perspektive, ki do takrat iz tega ali onega razloga niso bile javne. Godeša celotno problematiko pokaže v drugačni podobi, kot smo je bili vajeni doslej, saj vse dileme in načrte, ki so se pojavili pri oblikovanju narodnopolitičnih programov, poglobljeno in podrobno znanstveno-kritično obravnava z vidika obeh slovenskih taborov (osvobodilnega gibanja pod vodstvom komunistov in protirevolucionarnega tabora, ki sta se izoblikovala v kompleksnih razmerah medvojnega dogajanja), in tako prekine tradicijo črno-belega prikazovanja te tematike.

Avtor najprej predstavi konec aprila 1941 ustanovljeno Osvobodilno fronto slovenskega naroda, ki so jo sestavljale štiri temeljne skupine in več plenumskih skupin. Do dolomitske izjave je imela fronta sicer nekaj koalicijskih značilnosti, čeprav ni nikoli bila zveza enakovrednih partnerjev. Ves čas je bil namreč prisoten primat Komunistične partije Slovenije, ki je imela vodilno vlogo v partizanski vojski, varnostnoobveščevalni službi in propagandi, prevladalo pa je tudi njeno stališče glede slovenskega nacionalnega vprašanja: »*Tako je na prvem mestu zapisana pravica slovenskega naroda do samoodločbe, všteti s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi ter združitvi razkosanega slovenskega ozemlja*« (str. 23). Jugoslovanskega okvira slovenski komunisti ob začetku okupacije niso omenjali, saj tako kot nekateri drugi slovenski politiki niso verjeli, da je obnove Jugoslavije sploh še možna. To mišljenje je bilo tudi v skladu z njihovimi predvojnimi teoretičnimi pričakovanji, da bo druga svetovna vojna izhodišče za svetovno revolucijo in oblikovanje sovjetsko urejene Evrope, v kateri pa naj ne bi bilo prostora za Jugoslavijo, ki

je v očeh komunistov predstavljala zgolj umetno tvorbo.

Konec poletja 1941 so predvojne stranke in komunisti, ki so si bili sprva le konkurenčni, ne pa tudi sovražni, že kazali, da nameravajo hoditi po ločenih poteh. 16. septembra 1941 je bil v okviru zasedanja vrhovnega plenuma OF ustanovljen Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) kot edini legitimni borec za svobodo slovenskega naroda. Pomen ustanovitve SNOO so v svojih delih ovrednotili razni raziskovalci, avtor pa ocenjuje, da so tako ustanovitev kot odloki SNOO sicer res nakazovali nadaljnjo smer razvoja dogodkov v Sloveniji, vendar pravi, da je trditev, da se je državljanska vojna začela s konstituiranjem SNOO in oblikovanjem njegovih odlokov, neustrezna.

Tako kot odloki SNOO niti temeljne točke OF niso izražale jasnega stališča do jugoslovanske države. Še v začetku 1942 je OF izpostavljala zgolj možnost samoodločbe oziroma poudarjala pravico slovenskega naroda do odcepitve in do kasnejših morebitnih povezav, med katerimi pa ni omenjala jugoslovanskega državnega okvira. Zagovornike jugoslovanske rešitve je celo označila za podpornike velikosrbskega unitarizma in hegemonizma.

Jeseni 1942 so slovenski in jugoslovanski komunisti po opozorilu Kominterne spoznali, da v času vojne ni pričakovati razraščanja vojaškega spopada v revolucionarno vojno v Evropi. S tem so padli v vodo tudi komunistični načrti o sovjetski ureditvi Evrope. Glede na (mednarodno) situacijo in poveljne cilje protihitlerjevske koalicije je torej postalo jasno, da bi bil najboljši izhod obnova jugoslovanske države.

Približno v istem času zasledimo zaostrovanje odnosov do OF, ki pa ni tičalo prvenstveno v notranjih slovenskih razmerah, temveč je izviralo iz neposrednega prenašanja jugoslovanskih razmer v slovensko okolje. V vodstvu KPJ je namreč naraščala težnja po centralizaciji osvobodilnih gibanj v posameznih jugoslovanskih pokrajinah, hkrati pa je naraščal dvom v uspešnost OF oziroma strah pred njenimi domnevnimi separatističnimi težnjami. Josip Broz -Tito se je novembra 1942 odločil v Slovenijo poslati načelnika vrhovnega štaba Arso Jovanovića, ki ga je postavil za začasnega poveljnika slovenske partizanske vojske s pravico, da te

enote preoblikuje v sestavo Narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije ter tako poveča njihovo učinkovitost.

Še bolj izrazito so se težnje po poenotenju pokazale po prihodu Iva Lole Ribarja v Slovenijo. Ribarjeva naloga je bila izvršiti Titov ukaz v smislu izvedbe vojaškega in političnega prodora, »ki naj likvidira dosedanje osamljenost slovenskih brigad od ostale vojske« in »da se učvrsti enotnost in borbeno bratstvo hrvaških in slovenskih partizanov prek vseh lokalnih pregrad in separatizmov« (str. 85).

Tako izraženi centralizacija in unifikacija sta pomenili prevlado koncepta nadaljnega političnega razvoja, kot si ga je zamislilo osrednje jugoslovansko vodstvo, ki je napačno ocenilo mednarodne razmere in že pričakovalo hiter konec vojne. Kljub temu da je bila s tem kršena slovenska suverenost, ki jo je zastopal izvršni odbor OF, se je vodstvo slovenskih komunistov odločilo, da zaradi poenotenja delovanja s komunisti v ostalih pokrajinah zaveznike v OF prisili k podpisu dolomitske izjave (1. 3. 1943), s katero je OF postala monolitna organizacija, znotraj katere je bila KPS tudi formalno zagotovljena vodilna vloga.

Za dokončno odločitev KPS za jugoslovanski državni okvir je bilo ključno prvo zasedanje Avnoja (Antifašističnog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije) v Bihaću konec novembra 1942. Takrat je postalo jasno, da bo povojna država zgrajena na drugačnih temeljih kot predvojna Jugoslavija, vendar je vprašanje formalno-pravne rešitve jugoslovanskega nacionalnega vprašanja ostalo odprto vse do drugega zasedanja Avnoja, ki je predstavljalo vrh prizadevanj za rešitev nacionalnega vprašanja. V Jajcu je bila namreč jeseni 1943 sprejeta odločitev o federativnem načelu zgraditve povojne Jugoslavije na principu samoodločbe posameznih narodov. Sklepe Avnoja oziroma slovensko odločitev za skupno jugoslovansko državo je v začetku oktobra 1943 potrdil tudi kočevski zbor, ki je potekal v duhu »narod si bo pisal sodbo sam«.

Kljub upanju, da bodo avnojski akti že pred tem načrtane težnje po centralizaciji držali na vajetih, se to ni zgodilo. Centralizacija se je proti koncu druge svetovne vojne ter v prvih povojnih letih, temelječ na komunistični partiji in vojski, le še stopnjevala.

Nekoliko drugačen je bil položaj na Primorskem. Načelno stališče do te pokrajine je Centralni komite KPS javno izrazil šele v začetku maja 1942: »V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen« (str. 171). Na Primorskem so morali slovenski komunisti zaradi razpetosti med nacionalizmom in internacionalizmom izkazati prilagojeno delovanje, še posebej zato, ker je bil internacionalizem na tem območju zaradi nenaklonjenosti slovenskega prebivalstva do sodelovanja z Italijani močno ohromljen. Primorski Slovenci namreč niso kazali pretirane težnje po razlikovanju med italijanskimi protifašisti in fašisti, saj so bili prepričani, da odgovornost za dvajsetletno zatiranje nosi italijanska država v celoti in ne le fašistični režim. Če so hoteli biti v sozvočju z večinskim prepričanjem slovenskega prebivalstva v tej pokrajini, so morali slovenski komunisti po eni strani zstopati odločno nacionalno stališče (tudi v odnosu do italijanskih komunistov), hkrati pa so morali vsaj do neke mere sprejeti poglede predvojnega slovenskega protifašističnega gibanja na Primorskem in z njim sodelovati.

V nadaljevanju avtor predstavi t. i. slovensko protirevolucijo oziroma politične skupine, ki so bile nasprotne stališčem OF in partizanstva. Ta tabor je bil zelo raznolik. Zanj sta bili značilni organizacijska in tudi geografska neenotnost (politična emigracija). Razlike v opredeljevanju do narodno-političnih ciljev pa je pogojevala tudi kolaboracija dela tega tabora z okupatorjem.

Pozornost Godeševega raziskovanja nacionalne problematike znotraj slovenske protirevolucije je usmerjena predvsem na stališča njenih najpomembnejših skupin, se pravi predvsem na katoliško Slovensko ljudsko stranko in skupine, ki so sestavljale liberalni blok.

Pri tem je pod drobnogled postavljeno predvsem delovanje katoliške strani, saj so zavzemanja slovenskih liberalcev za obnovo federativno urejene jugoslovanske monarhije ostala nespremenjena ves čas okupacije.

V vrstah SLS so se zavzemali za jugoslovanski državni okvir kot najprimernejšo obliko rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja. Prvak stran-

ke, dr. Anton Korošec, je bil kot eden od tvorcev jugoslovanske države nanjo zelo navezan, na kar kažejo tudi njegove besede iz avgusta 1939: »*Najslabša Jugoslavija je za Slovenijo najboljša rešitev. Izbire nimamo.*« (str. 244). Kljub upanju v uresničitev teh vizij so se znotraj SLS po začetku druge svetovne vojne, ki bi lahko pripeljala celo do nove mednarodne ureditve, pojavila razmišljanja o usodi slovenskega naroda v primeru razpada Jugoslavije oziroma o alternativnih rešitvah slovenskega nacionalnega vprašanja. Izkristalizirali sta se predvsem dve možnosti, ki bi krojili zemljevid v primeru zmage Zahoda oziroma v primeru zmage osnih držav. Možna je celo domneva, da je Korošec v času, ko je postal s proosno politiko v nemških očeh »*persona grata*«, poskušal za Slovenijo – predvsem v primeru, če bi prišlo do razkosa Jugoslavije – doseči trajnejša zagotovila v obliki slovenske avtonomije. Vendar po marčevskem puču, ko je postalo vprašanje razkosa Jugoslavije dejansko aktualno, nemška stran ni imela nobenega posluha za slovenska prizadevanja po avtonomiji. Svoja stališča je potrdila z zavrnitvijo vseh poskusov po slovenski samostojnosti (Frana Kulovca in Mihe Kreka ter kasneje Marka Natlačena), ki jih je verjetno porajalo razkritje nemških načrtov v zvezi z Jugoslavijo oziroma s Slovenijo. Še po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, ko je vzkliklo drobno upanje v zmago zavezniških sil, so se politiki v katoliškem taboru spraševali, ali naj Slovenija pri izdelavi načrtov za bodočnost računa na samostojno državo v okviru Srednje Evrope oziroma ali lahko predvideva svojo prihodnost znotraj obnovljene (lahko tudi razširjene) jugoslovanske države z naslonitvijo na Balkan.

Več jasnosti glede reševanja vprašanja državnopravnega okvira Slovenije je v katoliški tabor vnesla odločitev vodilne osebnosti katoliškega tabora v domovini, Marka Natlačena. Ta se je sprva celo bolj nagibal k samostojni slovenski državi, vendar se je septembra 1941 jasno opredelil za jugoslovanski državni okvir, predvidena federativna ureditev pa naj bi Sloveniji prinesla avtonomen položaj. Kmalu je prišlo do pogovorov med Natlačenom in voditeljem slovenskih liberalcev Kramerjem, ki sta po kompromisu oblikovala skupen narodnopolitični program. Ta je predvideval obnovo Kraljevine Jugoslavije in v okviru njenih meja kot eno izmed federativnih enot tudi Zedinjeno Slovenijo. Vključitev federativnega načela

v načrt za prihodnost je za liberalce predstavljala veliko prelomnico.

Program slovenskega protirevolucionarnega tabora iz septembra 1941 je sicer ostal stalnica do konca vojne, ne glede na to pa so se v katoliškem taboru porajala razna vprašanja in alternativne rešitve v zvezi z narodnopolitičnim programom, pri čemer se je težišče dilem prestavilo iz domovine v emigracijo. V teku vojne so namreč politiki v emigraciji izgubljali upanje v možnost obnove jugoslovanske države. Eden izmed glavnih razlogov za to je bil hrvaško-srbski spor, ki je med emigranti izbruhnil predvsem v zvezi z vprašanjem razmejitve in poveljne notranje ureditve države. Slovenski politiki v emigraciji so tako začeli razmišljati o nejugoslovanskih rešitvah, o samostojni slovenski državi v zaledju Trsta, pa tudi o skupni slovensko-hrvaški državi. S temi opcijami je mednarodno javnost seznanil Miha Krek jeseni 1942. Velik odziv je doživela predvsem ideja o samostojni Sloveniji, ki po objavi v New York Timesu ni bila več »skrivnost« in je tako Krek to vprašanje spomladi 1943 predstavil tudi britanskim politikom. Njegova pobuda za samostojno slovensko državo kot alternativna možnost za poveljno preureditev sicer ni nerazumljiva, vendar je Krek za njeno lansiranje izbral povsem napačen trenutek. Tako njegovi kolegi, zbrani v Slovenski zavezi, kot tudi uradno britansko stališče so bili v tem času že zagovorniki obnove Jugoslavije.

Delo Bojana Godeše nazorno pokaže angažiranost Osvobodilne fronte v delovanju za pravico do samoodločbe in za oblikovanje federativne poveljne Jugoslavije. Veliko vlogo pri oblikovanju teh novih notranjih razmerij pa pripisuje Edvardu Kardelju, ki ga lahko imenujemo oblikovalca nacionalne politike na jugoslovanski ravni in teoretičnega utemeljitelja avnojskih odlokov. Avtor predstavi tudi raznolik protirevolucionarni tabor, ki po Koroščevi smrti sicer ni imel nikogar, ki bi lahko krojil jugoslovansko politiko, vendar je kljub temu uspel izdelati skupen narodnopolitični program. Zanj je značilen bolj pragmatičen pogled na slovensko avtonomijo in načrt federativne državne ureditve poveljne monarhije, ki je v sebi nosil klico nevarnosti pred srbsko prevlado tudi v novi Jugoslaviji.

Oba med vojno sprta tabora sta v iskanju najboljše rešitve državnopravnega položaja Slovenije glede na mednarodno situacijo in notranjepolitične razloge prišla do zaključka, da je najboljša jugoslovanska opcija. Ker pa sta se tudi strinjala, da v novo oblikovani povojni državi ne bo prostora ne za centralizem ne za unitarizem, lahko zatrdimo, da je okupacija, kar zadeva povojno državnopravno ureditev, predstavljala neke vrste prelomnico.

Poleg jugoslovanskega načrta so se v času druge svetovne vojne zaradi dvomov v možnost izvedbe tega načrta oblikovali tudi alternativni srednjeevropski načrti v zvezi z ureditvijo državnopravnega okvira Slovenije, ki pa niso nikoli prodrli v širšo zavest. To niti ni bilo čudno, saj so tako negativne zgodovinske izkušnje kot tudi dejstvo, da so iz tega prostora prihajali napadalci oziroma okupatorji, na pojem Srednje Evrope vrgli temno senco.

Knjiga *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, s katero je Godeša zaokrožil pomembno in hkrati aktualno poglavje slovenske zgodovine, izkazuje poglobljenost ter hkrati širino, kar poleg zelo strokovne vsebine nenazadnje potrjuje tudi dolg seznam virov in literature.

Mojca Šorn